

خیمه شب بازی

ما لعبتكا نيم و فلك لعبت باز
از روی حقیقتی نه از روی مجاز
يك چلد درين بساط بازی کردیم
رفتیم بسندوق عدم يك يك باز
خيام

عروسك علاوه بر اینکه اسباب بازی کودکان است وسیله اجرای هنر خاصی است که خیمه شب بازی نام دارد .

بشر نخستین در نقاشی های خود همواره به ترسیم اشکال حیوانات می پرداخت . در آن هنگام از مجسمه سازی هم بمنظور ساختن بت استفاده میشد و فقط در ساختن عروسك بود که تقلید از قیافه و هیكل انسان مورد نظر قرار می گرفت .

پیدایش خیمه شب بازی با پیدایش نخستین صفحات تاریخ قرین است : هر در اشعار خود از نوعی خیمه شب بازی بنام ترسیت Thersite یاد می کند ، ست - تسه Set-Tse از نویسندگان چینی که در هزار سال قبل از میلاد مسیح می زیسته است از خیمه شب بازی سخن می گوید ، در مقبره توت - آن - کامون Tout-An-Kamon از فرعون مصر عروسك های مرمرین کشف شده است . مثالها و نمونه های فراوان دیگر نیز نشان می دهد که خیمه شب بازی از زمان های بسیار قدیم در سراسر جهان وجود داشته است .

تقریباً مسلم است که منشاء این هنر از مشرق زمین بوده ولی بطور یقین نمی توان معین کرد که آیا این هنر از هند یا جاوه و یا با احتمال ضعیف تر از چین سرچشمه گرفته است ؟

خیمه شب بازی هندی که خیمه شب بازی ایرانی نیز شعبه ای از آنست در دوران طولانی حیات خود تغییر و تحولی نیافته و همواره به همین صورت کنونی خود بوده است : بلندی عروسك های هندی به پنجاه تا هفتاد سانتی متر میرسد . سر و قسمت های ظاهری عروسك از چوب ساخته شده . بدنه عروسك هم چوبی است اما بقیه اندام و زبورهای آن از پارچه ساخته شده . این عروسك ها بطریقه ای بسیار ابتدائی بحرکت در آورده میشود : يك سیله

نمونه عروسك های هندی

آهنی که سر عروسک را به دامن گرداننده خیمه شب بازی وصل می‌کند وسیله ایجاد حرکت سر می‌باشد. دست‌های عروسک نیز بوسیله دست گرداننده بحرکت درمی‌آیند و چون معمولاً عروسک‌های هندی پاندارند گرداننده خیمه شب بازی با پای خود ضربه‌هایی به دامن لباس آنها می‌زند که تصور حرکت را در نظر بینندگان ایجاد کند. در خیمه شب بازی هندی دکور بکار برده نمی‌شود و نمایش‌ها در مقابل پرده‌ای ساده انجام می‌گیرد.

با وجود این که در سراسر کشور هند از همین نوع عروسک‌ها برای خیمه شب بازی استفاده می‌شود

از نظر موضوع نمایش‌ها، خیمه شب بازی هندی دارای دو مکتب مختلف است :

در قسمت شمالی هند گردانندگان خیمه شب بازی قسمت‌هایی از تاریخ پادشاهان مغول را برای نمایش انتخاب می‌کنند که قهرمان اصلی آنها «اکبر شاه» است. در این نمایش‌ها وضع دربار سلطنتی و تشریفات پاریافتن شاهزادگان و دهقانان بحضور شاه نشان داده می‌شود و برای جلوگیری از خسته شدن بینندگان رقص رقصان هندی و مزاح دلقک‌ها و بالاخره مجلس عیش و طرب سلطان نیز در نمایش گنجانیده می‌شود. در خیمه شب بازی شمال هند صحنه‌هایی از جنگ با فیلان نیز دیده می‌شود. بلندی جثه این فیلان از نصف طول قامت انسانی بیش‌تر نیست.

در خیمه شب بازی شمالی داستان مشهور لیلی و مجنون را نیز نمایش می‌دهند. نوع دوم از خیمه شب بازی هندی نوعی است که در نواحی مرکزی هند وجود دارد. معمولاً موضوع این خیمه شب بازی‌ها از دو حماسه باستانی هند «مهابهاراتا» و «رامایانا» انتخاب می‌شود. بازیگران هندی شخصاً کلیه وسایل کار خود را می‌سازند. در باره این که چه کسی خیمه شب بازی هندی را اختراع کرده است سخنی نمی‌توان گفت زیرا اسناد و مدارکی که درین مورد در دست است با افسانه آمیخته است. فقط شاید بتوان حدس زد که داستان «پارواتی» و «شیوا» محرک ایجاد خیمه شب بازی بوده است :

روزی پارواتی Parvati همسر شیوا Chiva خدای خدایان عروسک بسیار زیبایی ساخت و از ترس اینکه عروسک قدرت نداشته باشد آن را بشوهرش نشان داد و پنهانی بکوهستان رفت و عروسک را مخفی کرد. اما شیوا که نتوانست برکنجکاوی خود غالب آید همسر خویش را تعقیب کرد و به محل اختفای عروسک پی برد. و پس از مشاهده عروسک چنان مغرور و زیبائی آن گشت که او را جان داد و به حرکت درآورد تا بیان آدمیانش فرستد.

امروزه در هند بعلت پیشرفت و توسعه سریع سینما، هنر خیمه شب بازی رو به زوال می رود و تقریباً فقط در دهکده ها است که هنوز هم نمایش خیمه شب بازی رواج دارد با وجود این مریان هندی می گویند تا فایده های تمدن جدید را بوسیله نمایشهای خیمه شب بازی به مردم نشان دهند و همین امر ممکن است احیای این هنر کهن را موجب گردد.

در جزیره سیلان هم که روزگاری خیمه شب بازی رواج بسیار داشته بر اثر توسعه و ترویج سینما امروزه راه زوال گرفته است و تنها در یکی از شهرهای این جزیره هنوز هم نمایش های خیمه شب بازی رواج دارد.

امادرجا پر «جاوه» و «بالی» خیمه شب بازی رواج بیشتری دارد. عروسک های جاوه ای از عروسک های هندی کامل تر و زیباترند. این عروسک ها جای اینکه به شیوه عروسک های هندی از بالا بوسیله نخ به حرکت درآیند بوسیله چوب باتر که از زیر صحنه حرکت داده می شوند. محل نمایش معمولاً در هوای آزاد است؛ در مقابل پرده ای از پارچه بطول ده متر و به ارتفاع دو متره تخته ای با همان طول ولی با ارتفاع هشتاد سانتی متر قرار

نوازنده پیانو

می دهند. در زیر این تخته استاد خیمه شب بازی پنهان می شود و حرکت عروسک ها را تنظیم می کند. این خیمه شب بازی را وایانک Wayang می نامند. وایانک پنج نوع مختلف دارد که مهمترین آن وایانک گولک Wayang-golek نام دارد که نمایش آن در غروب آفتاب شروع میشود و تا صبح ادامه می یابد. علت این که نمایش در شبانگاه

اجرا می شود آنست که تنها مردان اجازه دارند از جلوی پرده به عروسک بنگرند و زنان در پس پرده روشن می نشینند و فقط حرکت سایه ها را نظاره می کنند. معمولاً مبارزه بدی و خوبی موضوع خیمه شب بازی را تشکیل می دهد.

وایانگ پوورا (Wayang puvral) نوعی دیگر از اقسام پنجگانه وایانگ است که در ابتدا در مراسم مذهبی مورد استفاده قرار می گرفت. گرداننده این نوع از خیمه شب بازی مدعی بود که نیروی آسمانی دارد و میتواند روح مردگان را در کالبد عروسک ها وارد کند.

خیمه شب بازی جاوه بر تمام هنرهای صحنه ای این کشور و مخصوصاً رقص تأثیر شگرفی گذاشته است.

خیمه شب بازی چینی بهیچ وجه با خیمه شب بازی های معمول در هند و جاوه قرابتی ندارد: عروسک های این خیمه شب بازی را صورتک های مسطح که بر روی پوست کشیده شده تشکیل می دهند.

این صورتک ها را در پس پرده روشنی از پوست حرکت می دهند و بینندگان فقط جنبش سایه عروسک ها را می بینند. این عروسک ها بوسیله ترکه های از زیر صحنه به حرکت در می آیند. برای جنبانیدن آنها یک چوب اصلی به سر و چوب های دیگری نیز به سایر اعضای عروسک متصل است. اعضای بدن عروسک های چینی بوسیله لولا بیکدیگر متصل شده اند.

با وجود این نباید تصور کرد که این عروسک های مسطح قادر نیستند که احساسات مختلف را در صورت خود ظاهر سازند: صورت این عروسک ها طوری ترسیم می شود که اگر آنها را بطور مورب از پرده دور کنند وضع و حالت صورت آنها تغییر مینماید.

هنوز هم این نوع خیمه شب بازی سایه ای در کشور چین رواج دارد. میگویند که مسوه Moh امپراطور چینی بازیگر مشهوری را احضار کرد تا برای او زنان متعددی نمایش هایی ترتیب دهد. بازیگر که ازین امر بسیار خوشحال شده بود بساختن عروسک های پرداخت که بخوبی می توانستند دهان خود را باز کنند و چشمها و دستهایشان را به حرکت در آورند: درست مانند اینکه باینندگان مشغول صحبت و گفتگو هستند.

بازیگر نمایش خود را چنان با مهارت ترتیب داد که همه پنداشتند عروسک های او جان دارند. امپراطور نیز تصور کرد که بازیگر او را بسخره گرفته و بنابراین با همسرانش پرداخته است. ازینرو فرمان قتل بازیگر را صادر کرد. بازیگر بیچاره امان خواست و در اثبات بی گناهی خویش عروسک ها را قطعه قطعه کرد تا بیجان آنها را نشان دهد. امپراطور که دریافت به عروسک های ساده ای رشک برده بازیگر را نوازش

بسیار کرد .

در چین امروز علاوه بر افسانه‌های کهن و داستان‌های ملی و قدیمی، در تنظیم نمایشنامه خیمه شب بازی از ترجمه آثار نویسندگان بزرگ خارجی نیز استفاده می‌کنند .

در کشور ترکیه نیز صورت دیگری ازین نوع خیمه شب بازی وجود دارد که «قره‌گز» نامیده می‌شود .

نازه پوران رسیده‌ها

قهرمان اصلی این خیمه شب بازیهای سایه‌ای عروسکی بنام «قره‌گز بنام» است که داستان وحشتناکی درباره چگونگی پیدایش آن نقل می‌کنند: قره‌گز با تفاق یکی از دوستانش بنام حاسیواد در ساختن مسجد سلطانی شرکت داشتند . این دو بنا در شیرینی بیان شهرت فراوان داشتند و بهمین سبب همیشه کارگران در کنار آنها مینشستند و به مکالمات دودوست گوش میدادند و از همین سبب ساختمان مسجد سرعت پیش نمی‌رفت. از چربان امر سلطان را خبردار کردند. سلطان هم قتل هر دو را دستور داد . پس از اجرای حکم ، سلطان از کرده خود نادم و پشیمان شد؛ زیرا خود او نیز شنیدن

مکالمات «قره گز» و «حاسیواد» را بسیار دوست میداشت. صدراعظم که از تکدر خاطر سلطان مطلع شد یکی از استادان خیمه شب بازی ساختن دوعروسک را دستور داد و سپس کوشش کرد که گفته های دوبنا را از دهان عروسکها تکرار کند. این امر موجب رضایت خاطر سلطان را فراهم آورد.

در نمایش های قره گز و حاسیواد قهرمانان دیگری هم مانند رقاصه و تریاکی و غیره وجود دارند.

درین نمایش ها معمولاً وقایع و گفتگوها اهمیت فراوان دارد و اغلب گفتگوها با اینکه از نزاکت و ادب بدور است حدود هنری و اخلاقی را در بردارد. خیمه شب بازی سایه ای «قره گز» از اواخر قرن گذشته رو به انحطاط گذاشت اما امروز همین داستان ها را با موفقیت فراوان در آفریقای شمالی نمایش میدهند

• • •

چینیان با خیمه شب بازی عروسکی نیز آشنا بودند و عروسک های خود را از پارچه می ساختند. بازیگران چینی عروسک های خود را بدون کمک نخ یا چوب به حرکت در می آوردند: «بازیگر جمبه ای بر سر می گذاشت که بجز یک طرف آن که سوراخ بود بقیه قسمت های پارچه ضخیم و سیاهی پوشیده شده بود. این پارچه سراسر بدن بازیگر را نیز از نظر بینندگان مخفی میداشت. عروسک های پارچه ای در حدود ده سانتی متر طول داشتند و بازیگر با دست خود آنها را حرکت میداد.

ژاپنی ها این نوع از خیمه شب بازی را تقلید کرده بتکمیل آن پرداختند: کم کم قد عروسک ها و متناسب با آن جمبه نمایش هم بزرگتر شد بطوریکه دیگر حمل و نقل آن با سانی ممکن نبود و بازیگران مجبور بودند اطراف های خیمه شب بازی را بروی زمین قرار دهند. عروسک ها بوسیله نخ حرکت داده میشد.

صحنه گردان نخستین بار در خیمه شب بازی ژاپنی پیدا شد. دکورهای بسیار عالی این صحنه ها را تزئین می کرد. همه این پیشرفت ها در اثر رقابت گروه های مختلف خیمه شب بازی حاصل شد. کم کم خیمه شب بازی جمبه ای بکلی از میان رفت. خیمه شب بازی نوین چنان زوقی یافت که هنرپیشگان تئاتر هم برای تماشا و مطالعه در چگونگی بازی عروسک ها به خیمه شب بازی می رفتند. سیماتو Sigmatsu، نمایشنامه نویس بزرگ ژاپن، با میل فراوان به نوشتن نمایشنامه هایی برای عروسک ها پرداخت. علت این امر آن بود که تئاتر ژاپن هنوز صفات مذهبی و معین خود را حفظ کرده بود و عروسک ها بهتر می توانستند حالات انسانی را نشان بدهند.

پس از این، خیمه شب بازی دچار کودی گردید که تا قرن هیجدهم بطول انجامید. در سال ۱۸۷۱ مردی با اسم بونراکی Bounraki در «ازاکا» یک تئاتر خیمه شب

بازی افتتاح کرد .

خیمه شب بازی بونراکی کم کم ددراسرژا بن رواج یافت . امروزه نیز در زبان ژاپنی کلمه بونراکی مترادف باخیمه شب بازی کلاسیک استعمال میشود . قامت عروسک های بونراکی سه چهارم قامت انسانی است . سر آنها ازچوب تراشیده شده وموهای ابروان و ریش وسبیل آنها ازموى طبیعی است . بین عروسک های مرد وزن تفاوتی وجود دارد : زنان پا ندارند وتنها بدنه آن ها ازچوب است وبطرزبا شکوهی هم لباس پوشیده اند .

(مجارستان)

صحنه ای ازخیمه شب بازی «سپید برف»

تفاوت مهم دیگری که خیمه شب بازی ژاپنی با دیگرانواع خیمه شب بازی دارد درطریقه حرکت دادن عروسک های آنست : عروسک های بونراکی بوسیله نخ وسیم حرکت نمی کنند وحرکت دهندگان آنها از نظریتندگان پنهان نیستند . بازیگران هم در روی صحنه نمایش می نشینند وبادست خود عروسک ها را بحرکت درمی آورند . معمولاً حرکات هرعروسک را سه نفر اداره می کنند : استاد بازیگران سروبازری چپ عروسک را حرکت میدهد ودوشاگرد هم که لباس سیاهی برتن دارند حرکت قسمت های دیگر بدن عروسک را اداره می کنند . پوشیدن لباس سیاه علامت

مجته‌ای از فیلم خیمه شب بازی چکسلواکی «پیشانه‌ای بیشتر»

آنست که ایشان نامرئی هستند و در صحنه وجود ندارند. برای اینکه کسی بتواند در ژانر این مقام استادی در هنر خیمه شب بازی بدست آورد باید سی سال شاکردی کند. ده سال از این مدت فقط به فرا گرفتن تنظیم حرکات یک بازو اختصاص دارد.

خیمه شب بازی بونراکی بوسیله یک سخن دان توضیح و تفسیر می‌شود. این توضیحات با نوای موسیقی همراه است. قسمت‌هایی از آن نیز به آواز خوانده می‌شود. موضوع خیمه شب بازی ژانری نیز همیشه مبارزه خوبی و بدی و پیروزی خوبی بر بدی است.

***

در غرب زمین نیز خیمه شب بازی سابقه‌ای قدیم دارد. در دوران قدیم از عروسک‌های چوبی در خیمه شب بازی استفاده می‌شد. در قرون وسطی، این هنر روایی نیافت و فقط برای سرگرمی شاهزادگان و ملوک طوایف بود که آوازه خوانان دوره‌گرد خیمه شب بازی ترتیب می‌دادند. معمولاً مبارزه دوشوالیه بازچای و چوبی

موضوع این نمایش ها بود. عروسک ها سوار بر اسب بودند و بر دو نخ متقاطع قرار داشتند. اعضای بدن اسب سواران هم بوسیله نخ های دیگری که به دو نخ اصلی متصل بودند به حرکت درمی آمد.

کم کم لعبت بازان در روزهای جشن و بازارهای مکاره نمایش هایی ترتیب دادند و همین امر موجب شد که عامه مردم با خیمه شب بازی آشنائی پیدا کنند. در این زمان بود که در تئاترهای ناپل «پولی شینل» بوجود آمد. پولی شینل Polychinelle قهرمان داستان های مختلف و فراوانی بود که در تئاتر و خیمه شب بازی اجرا می شدند. در این نمایشنامه های کمدی علاوه بر پولی شینل قهرمانان دیگری نیز مانند پیرو، هارلوکن، پانتالونی و کلمبین شرکت داشتند. این نمایشنامه ها در تئاتر های مختلف اجرا می شد و هنرپیشگان متعددی نقش پولی شینل را اجرا می کردند. در خیمه شب بازی هم نمایشنامه هایی که پولی شینل قهرمان نخست آنها بود تعداد فراوان داشت.

در دوران شهرت مولیر داستانهای پولی شینل در فرانسه نیز رواج یافت و مولیر در نمایشنامه «مریض خیالی» خود از آن استفاده کرد.

پولی شینل در انگلستان نیز ناشناس نماند. در این کشور نام پانچ Punch به دلفک ایتالیائی داده شد. اما کلمبین Colombine دختر ظریفی که در داستان های پولی شینل وجود دارد در انگلستان نام خود را از دست داد و با اسم جودی judy مشهور گشت.

پولی شینل در داستان های کشورهای مختلف اروپائی راه یافت و در هر کشور بنام خاصی مرسوم گشت: کینیول guynol در فرانسه، کاسپرل Kasperl در آلمان و ژان پاپریکا j. paprika در اطریش همه تقلیدی از شخصیت افسانه ای این دلفک ایتالیائی هستند.

در هر کشور عروسک های خیمه شب بازی بهترین نشان دهنده این قهرمانان بودند. در اثر تحول و توسعه خیمه شب بازی بود که کم کم عروسک هایی بوجود آمدند که باید آن ها را نیمه خودکار نامید.

برای چنین عروسک هایی بود که هایدن چندین ابرای کوچک تهیه کرد که در دربار شاهزاده استرلیتز در اطریش نمایش داده شد.

در اینجا لازم است که از یکی از کامل ترین انواع عروسک های خیمه شب بازی نیز ذکر می شود: در اوایل قرن ۱۸ یکی از شریف زادگان اتریشی بنام بارون کمپلن Kempèlèn عروسک های خودکاری باندازه قامت انسانی درست کرد که شهرت فراوان یافتند. شریف زاده اتریشی از شهرت خود سوء استفاده کرده آدمکی ساخت و در میان

آن شخصی را جای داد. این آدمک از بازی شطرنج اطلاع کافی داشت و تمام شطرنج بازان زمانه را مقهور دقت و تعمق خود نمود. همه می پنداشتند که بارون کمپلن توانسته است با تکمیل اختراع خود آدمک عاقل و ناطق بسازد!

• • •

در میان نویسندگان بزرگ نیز عده‌ای به هنر خیمه شب بازی علاقه فراوان داشته نمایش نامه‌هایی برای عروسک‌ها نوشته‌اند. ژرژساند یک تئاتر خیمه شب بازی افتتاح کرد که در زمان خود توجه تمام روشنفکران را جلب نموده بود. موریس مترلینک در آغاز کار چندین نمایشنامه برای خیمه شب بازی تألیف کرد. در زمان ما نیز عده‌ای از نویسندگان معروف مانند برنارشاو، پل کلودل، فردریکو گارسیا لورکا نمایشنامه‌هایی برای خیمه شب بازی نوشته‌اند.

امروز در خیمه شب بازی مغرب زمین مکتب‌ها و شیوه‌های مختلف و متعددی وجود دارد. ویتوریو پرودکا اداره کننده تئاتر معروف پیکولی *Théâtre di piccoli* در ایتالیا، سرژی او براسکف *S. Obraskov* در روسیه، ژاک شه *J. C. Chesnais* در فرانسه و ژبری ترنکا در چکوسلواکی مهمترین لعبت بازان اروپای امروند. با توسعه و ترویج سینما استفاده از خیمه شب بازی رواج بیشتری یافت. از میان فیلم‌های خیمه شب بازی که بعضی را باید از شاهکارهای مسلم هنر سینما دانست محصولات فیلم برداران چکوسلواکی اهمیت خاصی را حائز است. ژبری ترنکا از نقاشان چکوسلواکی با تهیه فیلم‌هایی از قبیل «آواز دشت»، «جزیره پرندگان» و «پیمانهای بیشتر» به بهترین و جوی ترقی و کمال هنر خیمه شب بازی کشور خود را نشان داد.

امید است که فیلم برداران مشرق زمینی نیز با استفاده از خیمه شب بازی به تهیه آثار جالب توجهی موفق شوند.

امیل سازانلر

رتال جامع علوم انسانی